

El temps just.

L'ocasió del record i el seu sentit polític.¹

Susana Narotzky
Universitat de Barcelona

D'uns subjectes a uns altres les condicions de possibilitat i el valor de la memòria històrica difereixen. El material utilitzat per a aquesta reflexió prové de fonts variades: treball de camp, arxius privats, premsa i informes i manifestacions institucionals públiques. En aquest article vull comparar diverses modalitats de 'recuperació de la memòria' de la Guerra Civil Espanyola. 1) El registre coetani d'esdeveniments observats i viscuts, 2) l'eclosió de testimonis narratius a posteriori, 3) el debat públic sobre la 'recuperació de la memòria' i 4) la patrimonialització de la memòria històrica. En cada cas la forma i la qualitat del temps produeix un 'sentit històric' diferent que justifica i sustenta formes d'acció política diferents.

The conditions of possibility and value of historical memory differ according to the topic. The material used for this reflection is drawn from varied sources : fieldwork, private archives, press and reports and public institutional displays. In this article I want to compare various modalities of "recovering the memory" of the Spanish Civil War: 1) The coetaneous register of lived and observed events, 2) the explosion of narrative testimonies a posteriori, 3) public debate on the "recovery of memory", and 4) the conversion of historical memory into heritage. In each case the form and quality of time produce a distinct "historical meaning" that justifies and supports different forms of political action.

D'uns subjectes a uns altres les condicions de possibilitat i el valor de la memòria històrica difereixen. El material utilitzat per a aquesta reflexió prové de fonts variades: treball de camp, arxius privats, premsa i informes i manifestacions institucionals públiques. En aquest article vull comparar diverses modalitats de 'recuperació de la memòria' de la Guerra Civil espanyola. 1) El registre coetani d'esdeveniments observats i viscuts, 2) l'eclosió de testimonis narratius a posteriori, 3) el debat públic sobre la 'recuperació de la memòria' i 4) la patrimonialització de la memòria històrica. En cada cas la forma i la qualitat del temps produeix un 'sentit històric' diferent que justifica i sustenta formes d'acció política diferents.

La idea del temps que vull fer servir com a eina per explorar el valor divers –i el poder d'acció– d'una realitat conflictiva i violenta com va ser la que es va desenvolupar durant la Guerra Civil, la Revolució i la dictadura franquista, és la d'un temps *amb sentit*, un temps orientat. Aquest sentit del temps ve produït per una idea d'un final, un escatón, sovint en forma d'ucronia que ordena els esdeveniments del temps anterior. Però també m'interessa destacar una altra noció del temps relacionada amb l'anterior, la del temps *just*, l'ocasió oportuna en què aquest sentit pot canviar de rumb i que no s'ha de deixar escapar.²

El problema que se'ns presenta és molt complex perquè hi intervenen nivells molt diversos d'observació i d'anàlisi. Per una banda, els diferents subjectes, les seves experiències, les seves realitats socials, els seus registres, les seves memòries i els seus objectius. Per altra banda, les col·lectivitats, les seves estructures relacionals, els modes d'exploració i de dominació en un moment històric concret, tal com pensem poder-los descriure a partir de certes 'proves' empíriques directament observades –l'antropòleg com a testimoni–, o bé a partir de les seves empremtes arqueològiques, documentals o testimonials (Ginsburg, 1997). Per últim, en el seu doble vessant del saber i de la política, la construcció de discursos de veritat que permetin la producció de nexes lògics de causalitat entre els esdeveniments descrits i fins i tot entre les interpretacions d'aquests esdeveniments. Aquesta abstracció –que apareix sovint en forma

“La recuperació de la memòria” com a concepte esdevé una poderosa eina per explorar tant els valors com el poder d’acció de la realitat, especialment en un cas tan conflictiu com és l’anàlisi de la Guerra Civil espanyola.
Fotografia: logotip de l’Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Catalunya.

d’Història– produeix precisament una ficció de finalitat i d’orientació necessària per guiar l’acció pròpiament política en el concret, és a dir l’acció amb voluntat de canvi de rumb. Una dificultat afegida és que aquests diferents nivells estan dialècticament relacionats en la mesura que allò que els mateixos subjectes històrics –i entre ells la investigadora– es veuen abocats a percebre, entendre i seleccionar com a ‘esdeveniments’, és a dir com a entitats significants (Koselleck, 2000:133-144), així com la manera com els jerarquitzem i relacionem per crear sentit, de forma més o menys espontània o analítica, ve marcat per una ‘cultura’ del sentit de la rellevància històrica que és, per descomptat, un producte històric. Però, a més, ve marcat per una voluntat política de sustentar o transformar la realitat viscuda. El sentit del temps és, també, una forma del sentit de la responsabilitat.

Aquest article està organitzat al voltant d’un cas historicoetnogràfic concret, el d’una matança que va tenir lloc el 23 d’octubre de 1936, a la rereguarda republicana, al poble on vaig fer treball de camp els anys 1985-87. Aquell dia van perdre la vida vuit persones segons diuen els informants ‘per uns cops d’oli’. Intentaré explicar com es van pro-

duir els esdeveniments. Per una altra banda, també m’interessa analitzar l’abast de la repressió franquista un cop acabada la guerra i intentar definir en termes socials les categories de persones que van ser reprimides, amb la finalitat de poder establir una hipòtesi explicativa d’aquest procés. Per fer aquesta tasca dispo de un document preciós:³ un petit quadern-registre que va escriure un informant durant el temps que va viure d’amagat en finalitzar la guerra, entre 1939 i 1940 i que no va donar per acabat fins al 1977. Més avall descriu i analitza aquest document en detall. L’interès d’aquest objecte, més enllà del registre de dades que pugui constituir, més enllà del fet que la seva minuciositat permet contrastar-ne les dades amb altres fonts documentals, és la intenció que suposa en el subjecte de ‘fer’ història aportant aquelles ‘proves’ que el futur sabrà interpretar i valorar *amb justícia*.

Partint d’això, intentaré comparar aquest document i la voluntat del seu autor amb l’eclosió de ‘memòries’ de la guerra i de la repressió franquista a partir de l’any 2000, en particular el moviment que es va generar al voltant de l’Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH) i els debats respecte d’aquesta ‘recuperació’, el seu valor i el seu sentit, en particular la tensió entre la dimensió de la pietas i la dimensió de la *polis*. També incidiré breument en els processos institucionals que estan apareixent amb l’objecte de crear espais de memòria en la comunitat política, dedicats a commemorar la lluita antifranquista.

1. El seminari, organitzat el maig de 2005 al Colegio de Michoacan, Mèxic, per Salvador Maldonado va proporcionar un espai ideal per debatre algunes de les qüestions abordades en aquest article, per la qual cosa quedo molt agraïda a tots els participants. Aquesta reflexió s’ha portat a terme en l’àmbit del projecte BSO2003-06832 del Ministeri de Ciència i Tecnologia. Per últim, són tants els col·legues i amics que han contribuït activament al lent desenvolupament d’aquestes idees que és impossible anomenar-los, però vull agrair-los la seva inestimable ajuda.

2. A la Grècia clàssica, es representava el Kairós, el temps just, com un jove de peus alats amb un ble de cabells al front i la nuca rapada, indicant així que l’ocasió s’havia d’agafar ‘pels pèls’ abans que passés de llarg.

3. A la resta de l’article, ens hi referirem com el *document*.

En un cas com el de la Guerra Civil espanyola, la memòria col·lectiva, social i històrica esdevenen elements de primer ordre per construir els significats; tots, però, són diferents: la història no pot esdevenir memòria hegemònica. Fotografia: refugiats espanyols el 1939.

L'exemple que utilitzaré és el del projecte de Memorial Democràtic de Catalunya impulsat pel Departament de Relacions Institucionals i Participació del govern tripartit de la Generalitat. Aquí també el que m'interessa destacar són els objectius explícits dels 'experts' comanats per les institucions, objectius que queden resumits en el títol del projecte "Un Futur per al Passat". Pretenc comparar amb els casos anteriorment presentats la manera com aquest projecte defineix una orientació de la història, una ocasió i un sentit polític, des d'un intent d'articular l'especificitat emotiva amb uns trets molt generals, homogenis i simplificats del moviment històric.

Una reflexió general de partida

L'eix que guia la nostra reflexió és la tensió entre memòria i història. A la vegada, cada un d'aquests pols es presenta com un feix de significats mal-leable pels subjectes segons la seva posició en l'estructura social, en les jerarquies de producció de coneixement, en els espais d'acció política. De la memòria individual i subjectiva, a la memòria col·lectiva, la memòria social, la memòria històrica, totes elles amb les seves diverses dimensions de producció de significat respecte a la identitat pròpia, a les possibilitats d'identificació amb altres i a la capacitat d'incidir en la transformació de la realitat, es passa de vegades sense solució de continuïtat a la història, com si la història fos una simple memòria hegemònica. En ocasions ens trobem amb fenòmens 'd'història del present' en què el

testimoni oral dels subjectes històrics satura l'àmbit de la reflexió d'especificitat, però sense negar la possibilitat de produir una lògica causal. En altres casos els plantejaments desqualifiquen l'objecte mateix de la història que tendiria des d'aquesta òptica a produir-se com una explicació tancada-autòria amb vocació d'autoritat, metanarrativa estructurant-, substituint-lo per la força evocadora de la (les) memòria(es) com a expressió de l'experiència viscuda i, per tant, com a imatge de la realitat absent.

Pel que fa al fenomen actual de recuperació de memòries sobre el període de la guerra civil i el franquisme veiem sorgir una sèrie de qüestions interessants com són 1) les condicions de possibilitat d'emergència d'aquestes memòries, 2) les qualitats d'aquestes memòries i la seva ubicació en contextos socials i narratius particulars (nous projectes polítics, conflictes concrets, aura mediàtica, metodologies científiques, etc.), 3) la tensió entre les dimensions de pietat filial i valor polític de les memòries personals i el debat de la seva instrumentalització política, 4) l'aspecte terapèutic de la 'recuperació' de la memòria històrica d'un període traumàtic per al cos social (aquesta és una metàfora molt usual en aquestes memòries del conflicte en la seva expressió violenta) i, per últim, 5) la qüestió de la justícia negada i la justícia deguda a les víctimes i vençuts en l'enfrontament civil. Totes aquestes qüestions són en si mateixes molt complexes i difícils de desentranyar i no puc abordar-les totes amb detall en aquest article, però formen part de la trama de la meua reflexió.

Un cas historicoetnogràfic

Aquest apartat analitzarà el document que recull la repressió en un poble de Catalunya tant durant l'anomenat 'Terror roig'⁴ com durant el 'Terror blanc' i la repressió de la postguerra. El document en qüestió forma part del material recollit durant un treball de camp fet entre el 1985 i el 1987 a les Garrigues, una comarca de l'interior de Catalunya dedicada fonamentalment al conreu d'olivars. En aquesta zona el conreu d'olivera s'estén, en tant que conreu comercial, a partir del segle XVIII i el 1960 ocupa un 76% de la superfície cultivable. La producció s'estructura fonamentalment al voltant de petites i mitjanes propietats en conreu directe, amb alguns grans propietaris que conreen una superfície important amb l'ajuda del sistema de parceria i de treball a jornal. Fins a la Guerra Civil un percentatge important de la població són jornalers o micropropietaris que combinen el conreu directe amb la parceria i el jornal. L'oli és el producte comercial per excel·lència i l'element fonamental del sistema productiu és el molí d'oli. Al poble⁵ on vaig fer el treball de camp, a principis del segle xx hi ha 5 molins privats en mans dels grans propietaris i una cooperativa agrícola –el Sindicat– fundada el 1914) en la qual participen un bon nombre de mitjans propietaris. L'objectiu de la creació d'aquesta cooperativa va ser el desig per part dels mitjans propietaris amb una producció important d'olives d'accedir al mercat d'oli en comptes de deixar els beneficis comercials en mans dels propietaris dels molins. Per últim, s'ha de tenir en compte per a aquesta zona la importància de la unitat productiva-reproductiva de la "casa", un concepte que descriu una realitat que relaciona l'explotació agrícola amb un sistema d'herència impartible i una diferenciació interna del grup domèstic entre generacions i entre línia d'herència i branques col·laterals. La "casa" és, per altra banda, una ideologia corporatista que s'ha fet servir per ocultar la diferenciació en benefici del 'bé comú' i que s'extrapola amb freqüència a la idea de nació catalana.

El Document que analitzaré és el quadern-registre abans esmentat, escrit per un jove camperol des del seu amagatall un cop que les tropes franquis-

tes van ocupar la zona. El document, amb data d'inici el dia 5 d'abril del 1939 (és a dir, 4 dies després de la victòria franquista) declara en una introducció el seu objectiu:

Durante mi cautiverio hago este pequeño libro de memorias, en carácter de pasar mejor mi encierro. Pongo en el mismo los hechos buenos y malos sin ninguna excepción, por lo tanto mis descendientes podrán apreciar lo catastróficas que son las Revoluciones y las Guerras y hasta donde llegan los fanatismos de los hombres. / En el mismo se podrán apreciar los hechos, a los unos les titulaban los malos, eran los "Rojos", a los otros los titulaban los buenos, eran los "Blancos", los unos hacían desmanes en nombre de la Humanidad, los otros hacían lo mismo en nombre de la Religión y de Dios. / Las generaciones futuras son las únicas que pueden juzgar y analizar los hechos, por considerarlos imparciales en el asunto, lo cual dejo a cargo del futuro. / En X... a 5 de abril del año 1939. Año de la Victoria y Año de las Víctimas. L'Autor. [En castellà a l'original]

El document té forma de registre, semblant al que utilitzaven a la Cooperativa agrícola (Sindicat) per registrar les campanyes oliveres dels socis i de la qual l'autor n'havia estat secretari. Cada doble pàgina té un títol com ara "Encarcelados por el gobierno Nacional" i segueix una sèrie de columnes sota els epígrafs "Nombre", "Casa", "Edad", "Estado civil", "Profesión", "Afiliación [sindical]", "Familiares que tenía", "Sentencia del tribunal", "Tiempo de cárcel hasta su libertad" i "Observaciones". Excepte aquest últim epígraf, la resta se

4. En el document que analitzem, un registre privat de les víctimes del conflicte des de l'inici de la rebel·lió fins l'any 1940, completat fins al 1977, data que apareix com la de tancament del document. El període de violència a la rereguarda republicana durant la guerra rep el nom de 'Terror roig' mentre que el període de violència i repressió sistemàtica arran de la victòria de Franco rep el nom de 'Terror blanc'.

5. No diré el nom del poble per protegir la identitat de l'autor del document, tot i que és fàcilment localitzable pels antropòlegs i historiadors per l'especificitat de l'esdeveniment que analitzaré en els apartats següents.

La recuperació és un procés laboriós, sotmès a importants confusions o visions sobreposades: de vegades, els mateixos testimonis poden negar la possibilitat de produir explicacions lògiques i coherents. Pàgina d'un diari de Toledo informant dels treballs per recuperar la memòria històrica de les víctimes de la Guerra Civil.

2 més de dretes) també ho van ser arran dels fets del 23 d'octubre de 1936. En una de les escasses notes que aclareixen els llistats del quadern, l'autor assenyalava respecte als morts de la UGT:

Todos estos hombres murieron el día 23 de octubre de 1936 por imponerse a las maniobras de la CNT (Fai) y por querer salvar las vidas e intereses de muchas personas de derechas, todos eran afiliados de UGT. [En castellà a l'original]

Aquest conflicte centrat en l'apropiació per part de la CNT i, més tard, per part de la UGT de l'oli dipositat als molins privats, apareix sobretot com a fruit de la conjuntura revolucionària que va acompanyar els primers mesos després de la rebel·lió militar a Catalunya i que va produir 1) la confiscació dels béns dels empresaris afins a la rebel·lió, en una primera 'col·lectivització' espontània el mes de juliol; 2) un decret de sindicació obligatòria al mes d'agost del 1936 que va forçar tots els treballadors agrícoles i propietaris d'exploatació a sindicar-se a la CNT o a la UGT; 3) un decret de col·lectivitzacions (per intentar 'regular' la producció) el 24 d'octubre de 1936. El que sembla haver passat en aquesta conjuntura és que arran del decret de sindicació obligatòria de l'agost, els grans propietaris dels molins d'oli van decidir integrar-se a la UGT que els semblava el mal menor. Per altra banda, els molins d'oli que no estaven en producció en aquell moment del cicle agrícola, però els dipòsits dels quals contenien bona part de l'oli de la campanya de l'hivern 1935-36 que havia estat molt bona, havien estat confiscats i 'col·lectivitzats' espontàniament el juliol per la CNT. De cares al decret de col·lectivitzacions UGT i CNT es van repartir les unitats productives fonamentals, és a dir els molins, la CNT va quedar-se amb el Sindicat i es va adjudicar els molins privats a la UGT per a la seva gestió. Això es faria efectiu a partir del decret del 24 d'octubre. En aquesta conjuntura la CNT va voler recuperar l'oli dels molins que havia estat prèviament confiscat als afins a la rebel·lió, però la UGT va defensar aquell oli com a part integrant del patrimoni que li tocava gestionar en l'àmbit col·lectivitzat, tot i que també –i penso que aquesta ambivalència és significativa– com a part

del patrimoni de membres del seu sindicat, els antics propietaris. En el cas concret del poble estudiat, el decret de col·lectivitzacions del 24 d'octubre de 1936 sembla haver estat la causa retroactiva dels esdeveniments violents del dia 23. Un cas en què el futur va condicionar l'acció del present.

Amb tot, tot això s'esdevenia en un context –el de Catalunya– en el qual el regionalisme havia donat lloc a un nacionalisme polític i a l'obtenció d'un estatut d'autonomia en els primers mesos de la República (1931), però sobretot un context en el qual la fallida Llei de Contractes de Conreu promulgada pel govern autònom català d'esquerres i favorable als parcers, va ser dues vegades rebutjada pel govern de la República a Madrid (en part per la pressió dels grans propietaris catalans de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre) (1933-34) creant molt ressentiment entre els parcers als quals beneficiava (Balcells, 1983; Termes, 2003). A més, el 6 d'octubre de 1934, al fil de la vaga general d'octubre contra el nou govern espanyol en el qual van entrar membres de la CEDA (feixista), el govern de Companys va proclamar, com a part de la revolta antifeixista, l'Estat Català en tant que bastió de defensa de les 'essències republicanes' (*'reducte indestructible de les essències de la República'*) (Termes, 2003). La zona de les Garrigues, havia estat extremament activa en els esdeveniments lligats a la reivindicació per la Llei de contractes de conreu, i també als esdeveniments d'octubre de 1934, on es van barrejar reivindicacions de classe amb plantejaments nacionalistes; en aquesta zona el component de classe, estructurat al voltant del BOC de Maurín, encara va ser particularment rellevant (Mir *et al.*, 1997:156).

En qualsevol cas, l'esdeveniment del 23 d'octubre de 1936 que va enfrontar la CNT i la UGT per l'apropiació d'uns dipòsits d'oli sembla prefigurar fins a cert punt l'enfrontament de Barcelona del maig de 1937 que enfrontaria la CNT-POUM a la

6. Podem pensar que aquest 'arxiu' és bastant fidedigne en la seva recol·lecció de dades en la mesura que el contrast amb les dades que apareixen als arxius consultats pels historiadors de persones represaliades al poble coincideix exactament amb les dades que aporta el document.

7. Expressió de l'autor del document.

En l'anàlisi per conèixer la veritat dels fets –en la fotografia, presos durant el franquisme– cal treballar per a cercar definicions adients per a conceptes semblants, però diferents, com memòria i història.

UGT-PSUC-Generalitat i decidiria l'hegemonia de l'estratègia estalinista a les esquerres a Catalunya, i així ho interpreta algun historiador (Solé *et al.*, 1989: 206-208).

El Terror blanc en comparació

En l'època anomenada de Terror blanc,⁸ després de la victòria franquista, la comarca de les Garrigues va ser la tercera comarca més represaliada a Catalunya amb 27% del total de Consells de Guerra mentre que tan sols representava l'11% de la població. A la província de Lleida, les Garrigues va tenir el major nombre de sentències de mort (19,5%) i amb el percentatge més alt d'execucions d'aquestes sentències (31%). També va tenir el major nombre d'execucions de tot Catalunya. En proporció al cens de població de 1936, el poble estudiat va tenir el 16,4% de la seva població encarcerada. Això dona una idea de com va rabejar-se la repressió de l'estat franquista en aquesta zona rural de l'interior de Catalunya (Solé, 1985:172-74; Mir *et al.*, 1997:87; Barallat, 1991: 330). Per altra banda, segons la documentació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques que tenia al seu càrrec les sancions econòmiques contra els vençuts, el 76% dels represaliats eren casats i la mitjana de fills era de 2,46, per a les Garrigues, la qual cosa ens dona una idea de l'impacte de la repressió en aquesta petita zona rural (Mir *et al.*, 1997:148; Barallat, 1991:223). Del total de 215 individus del poble que van patir repressió segons el document (no incloc aquells que van ser reclutats a la contesa com a soldats i van ser ferits o morts en batalla), un 6% van ser víctimes del Terror roig mentre que un 94% van ser víctimes del Terror blanc.

Ara vull analitzar algunes dades relatives a aquells que van patir repressió al poble estudiat. Per a això he correlacionat les dades del document amb altres fonts d'informació de les condicions socials i econòmiques dels afectats. Algunes dades d'interès emergeixen. Per exemple, d'un total de 443 cases que apareixen al padró de 1940, al document només 160 n'apareixen en tant que afectades directament per esdeveniments de repressió violenta, la qual cosa representa un 36% de les

cases.¹⁰ És a dir que no tothom es va 'significar' durant el conflicte. Al document una majoria hi apareix muda. Sembla important tenir en compte això en la mesura que la història de la 'memòria recuperada' privilegia la memòria traumàtica, brètol o heroica i tendeix a ocultar aquesta altra realitat més grisa, o l'explica com a resultat del terror franquista. Aquest document, però, ens deixa entreveure una realitat inexplorada i inexplicada.

Una altra sèrie de dades resulten significatives. Mentre que els morts i ferits al camp de batalla estan molt equilibrats entre les afiliacions (35% CNT, 35% UGT, 25% dretes),¹¹ altres formes de violència i repressió durant i després de la Guerra Civil són significativament tendencioses. Ja hem assenyalat la pertinença de les víctimes del 'Terror roig'. Durant el 'Terror blanc', després de la guerra, hi ha onze sentències de mort executades i totes afecten afiliats a la CNT. Dels 83 individus encarcerats, el 66% se'ls descriu com a CNT, 29% com a UGT i 4% sense afiliació. Hem de tenir en compte, amb tot, que el decret de sindicació obligatòria va fer que molts afiliats tinguessin tan sols un compro-

mís tebi amb les ideologies o projectes polítics dels sindicats als quals pertanyien. En aquest sentit és significatiu que l'autor del Document produeixi una tercera categoria per al seu apartat 'afiliació' que és la de 'dretes', quan, de fet, tots els que hi inclou pertanyien formalment a la UGT després del decret.

Si creuem les dades del document amb les dels registres de la Riquesa Rústica Imposable (1929, 1949) veiem aparèixer una altra sèrie de dades interessants. Dels morts durant la Revolució, tres no tenen propietats, un és un petit propietari, quatre són mitjans propietaris, un és un capellà d'una família de mitjans propietaris. Dels encarcerats de dretes (12), cinc eren els grans propietaris de terres i molins, cinc no tenien cap propietat i dos eren mitjans propietaris. Dels encarcerats pertanyents a la UGT (8), quatre no tenien propietats, dos eren petits propietaris i dos mitjans propietaris. Durant el 'Terror blanc' les tendències emergeixen amb més claredat. Dels executats, sis no tenien cap propietat i cinc eren petits propietaris. Dels encarcerats, el 65% no tenien cap propietat, el 21% petita propietat i el 14% eren mitjans propietaris. Dels que van passar per camps de concentració, el 89% no tenien propietats i dels refugiats a França, el 98% no tenien propietats.¹²

L'anàlisi d'aquestes dades ens mostra allò que apareix com dues pautes de repressió diferenciades, una durant la Revolució o "domini roig" i una altra durant el "domini blanc". A la primera etapa la repressió té per objecte gent de posició social molt diversa, des de grans propietaris de molins d'oli, parciers i jornalers sense terra probablement dependents dels anteriors, fins a, sobretot –almenys pel que fa al nombre de víctimes mortals– mitjans propietaris membres de la UGT (socialista) que van defensar els "interessos" dels propietaris de molins en la conjuntura del Decret de Col·lectivitzacions el 23 d'octubre del 1936. A parer meu, el que això tradueix és que la repressió en aquesta primera etapa sembla haver-se guiat per una ideologia lligada a un projecte revolucionari particular, l'objectiu anarquista de construir un ordre social aliè a la propietat privada. Allò que qualificava les víctimes de la CNT (FAI) com a tals no era tant la seva posició social en termes de pertinences materials, sinó la

seva posició ideològica en termes de quin valor donaven a la *idea* de propietat privada en tant que element central de l'estructuració de la societat, tal com es podia deduir de la seva afiliació sindical, però sobretot de la seva pràctica en el conflicte concret dels dipòsits d'oli.

Per contra, allò que es pot observar del període de repressió que va seguir la victòria franquista és que la repressió va ser exercida fonamentalment pels propietaris comerciants (amos de terres i de molins) sobre aquells situats en una posició de classe socialment determinada en termes d'absència de propietat [la clàssica definició en termes materials de "classe"].

En suma, en tant que repressors durant la Revolució, la facció de CNT-FAI que va participar a la matança del 23 d'octubre, semblava guiada per una posició ideològica radical que justificava l'expropiació feta als rics propietaris de molins a l'inici de la rebel·lió militar. La seva agressió als membres de la UGT se sustentava en la defensa que van fer en la pràctica dels 'rics' i de la seva propietat. En definitiva: en la tebiesa de la seva aposta per la Revolució. No obstant això, les víctimes del Terror blanc, en la pràctica, van aparèixer definides simplement per la seva no tinença de propietat material.

8. Expressió de l'autor del document.

9. Aquesta informació va ser contrastada casa per casa amb una informant d'avançada edat que havia viscut la seva joventut durant el període de la guerra.

10. No incloc el reclutament i participació al front de guerra i les seves conseqüències immediates, només els actes de repressió com a tal, a la rereguarda o un cop acabat el conflicte.

11. Totes aquestes categories són de l'autor.

12. He comparat la informació de dos anys del registre de la Riquesa Rústica Imposable tenint en compte que degut al sistema d'herència impartible, de vegades és difícil de determinar si un individu pertanyia o no a una casa amb terres (independentment del fet que estiguessin registrades al seu nom). A més aquesta informació ha estat contrastada amb altres arxius com ara l'arxiu de les campanyes oliveres del Sindicat, els registres d'un molí privat i la descripció casa per casa d'una informant a partir dels padrons municipals del segle XX.

Els escrits de Jankelevitch han estat eines poderoses per conèixer tot el que fa referència a la "memòria".

Per altra banda, els responsables de la repressió del nou règim, són fonamentalment els grans propietaris de molins i altres propietaris importants o emparentats amb els primers, de vegades funcionaris de diversos organismes municipals i de l'estat. En definitiva, sembla que hi hagi una relació molt clara en aquest segon període entre repressió i posició de classe en termes molt directament materials. Mentre que, en el primer període sembla més aviat que hi hagi una relació clara entre repressió i ideologia de classe.

Història i memòria: la 'recuperació de la memòria històrica'

Fem ara un salt al present. L'any 2000 el Partit Popular va guanyar les eleccions legislatives amb majoria absoluta i aquest fet, que va instaurar discursos i pràctiques de poder autoritàries, va despertar records i va ofendre els qui creien haver cedit en els seus drets de demandar justícia en el període de la Transició, és a dir als antics vençuts del franquisme. Per a molts, a partir d'aquest esdeveniment el temps passat va adquirir una qualitat diferent, l'oportunitat de reivindicar un altre temps

social, una altra memòria de l'experiència del passat es va fer palesa. A finals de l'any 2000, dos individus de la tercera generació d'afectats per la repressió franquista van fundar l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH) amb l'objectiu de localitzar i exhumar fosses comunes, identificar els cadàvers i donar-los una sepultura digna (Silva & Macías, 2003). Des d'aleshores, a Espanya s'han succeït una enorme quantitat de projectes de 'recuperació de la memòria històrica'. En general aquests projectes se situen en contra de la història oficial del franquisme, però també *en contra* d'una història oficial generada durant la Transició (tot i que iniciada durant el franquisme) en la qual se silencia el passat per 'mirar cap al futur' de concòrdia i democràcia (Aguilar, 1996). Més que no pas 'silenciar' el passat, la història oficial de la Transició produeix una *igualació de responsabilitats* que distribueix la 'culpa' entre les parts en conflicte fonamentalment entre els sindicats obrers, partits republicans i partits 'de classe'¹³ i les diferents forces rebels (feixistes, militars, terratinents, industrials, banquers, etc.). En aquest procés s'insisteix en la imatge de la nació com a 'mare' i de la lluita com a lluita 'fratricida' moralment reproable en termes de l'ètica 'natural' de la sang, sustentant implícitament una idea corporativista de la nació en la qual el conflicte és 'dolent' (Aguilar, 1996; Julia, 2003; Narotzky & Moreno, 2004).

La voluntat que es trasllueix en el plantejament de la Transició té ressons en la història de la Grècia clàssica on la Constitució d'Atenes de l'any 403 aC atorgada pels demòcrates vencedors de la tirania dels Trenta imposa l'amnèsia de les violències de la guerra civil sota pena de mort i atorga alhora una amnistia gairebé completa als vençuts, tot plegat amb la finalitat de reconstituir la polis, la comunitat política (Aristote, 2002:89-93 [39;40]; Cassin, 2001; Loraux, 1997). Allò que aquest exemple clàssic fa palès és una qüestió que veiem reproduir-se en el debat present: la tensió entre la *pietas* filial i la recomposició de la *polis*. Per una banda, la necessitat per part dels descendents i familiars de recuperar la dignitat del mort, d'ubicar-lo i ubicar-se en un llinatge i en un entramat social concret (Fortes, 1970), de venjar la sang, també d'alguna manera, demanar justícia pels afronts per-

sonals. Per altra banda, l'oportunitat política de reconstruir en alguna mesura el teixit social, la comunitat política, rompuda pels afronts entre veïns, entre persones que comparteixen la quotidianitat, rompuda també per la imposició d'una 'col·laboració' forçada durant anys als vençuts.

Aquí hi ha dos temps molt diversos que la tragèdia clàssica recull molt bé.¹⁴ Per un cantó, el temps lent de la *pietas*, de la memòria familiar –fins i tot quan s'expressa en els silencis– que passa d'una generació a una altra com un greuge o un trauma. Per un altre cantó, el temps ràpid de la *polis*, la tàctica, l'oportunitat d'assentar una altra estructura de poder, altres bases d'acció, la *realpolitik* de les elits polítiques, enfrontades sovint al dilema d'haver de mantenir una continuïtat amb les institucions del règim anterior i alhora mostrar el canvi, fer una nova llei i una altra justícia. La llarga guerra civil, expressió de conflictes estructurals importants, s'intenta superar a la Transició amb la repressió de la *pietas* pel bé de la *polis*. Però, paradoxalment s'utilitza el sofriment personal lligat a la pietat filial per crear una responsabilitat homogènia en els horrors de la guerra, una responsabilitat que expulsa la raó política, que elimina l'estructura del conflicte, i la substitueix per una ètica universal inqüestionable de la no-violència.¹⁵ També és l'empatia en el sofriment la que apareix en els discursos sobre la necessitat de la reconciliació i l'harmonia pacífica: tots han sofert, tots poden reconèixer el dolor de la pèrdua d'un parent, i aquest sofriment comú s'ha d'utilitzar per al 'perdó' mutu i la producció de nous llaços socials. Evidentment la qüestió del perdó polític o de les 'polítiques del perdó' és problemàtica perquè situa la reconstrucció de la comunitat política alhora fora de l'ordre polític, en un ordre moral gairebé religiós i, per tant, fora de la legalitat i de la justícia instituïda, però plenament dins de l'ordre polític atès que s'estableix com un mandat de perdó col·lectiu, quan el perdó, com ha assenyalat Jankelevitch (1967), és estrictament personal, intransferible i recíproc i subjecte a la contrició prèvia i a la demanda explícita de l'ofensor (Lefranc, 2004).

Els fundadors de l'ARMH, Emilio Silva i Santiago Macías, plantegen que l'Associació té dues finalitats complementàries 1) ajudar les famílies a recu-

perar les restes dels seus éssers estimats que són en fosses comunes anònimes per tal que puguin donar-los una sepultura digna, i 2) reivindicar la II República, la primera democràcia espanyola del segle xx, emfatitzar la realitat d'aquella etapa, el seu valor positiu i central en la història d'Espanya, ressaltar els seus èxits i treure-la del parèntesi en què es troba. El primer objectiu té relació amb la 'dignificació' de les filiacions personals i polítiques dels individus i de les famílies, és a dir que té a veure amb la pietat familiar. També té relació amb la voluntat de reintegrar aquests morts anònims en la comunitat humana en general i en la comuni-

13. Sobretot atribuint-los la culpa de la desestabilització de la democràcia parlamentària republicana amb la revolució del 1934 a Astúries i situant aquell esdeveniment com el 'principi' de la confrontació bèl·lica i del 'fracàs' de la República democràtica, assumint d'aquesta manera la causalitat política atribuïda per la història oficial franquista a l'aixecament d'Astúries.

14. Per exemple Èsquil a la conclusió de l'Orestíada (Eschyle, 1964:211-234).

15. Eliminant el problema d'allò que Luis Ramírez (Colegio de Michoacán 05-2005) va anomenar molt encertadament 'violència estructural', aquella violència sovint callada de l'explotació i de l'opressió.

La "memorialització" pot tenir els seus perills: atès que la història té múltiples vessants conflictius, cercar solament la "memòria" de manera genèrica pot ocultar altres processos estructurals de diferenciació i conflicte. Fotografia: obrers en un ateneu llibertari durant la Guerra Civil espanyola.

tat social i política espanyola de la qual havien estat expulsats pel franquisme, i d'aquesta manera vincular plenament els descendents a la continuïtat del cos polític. El segon objectiu de l'ARMH té a veure amb una concepció de com ha de ser la democràcia en el present, una democràcia que no es basi en l'oblit i el perdó sinó en l'acceptació del lloc històric d'aquells homes i dones que van creure en determinats projectes polítics i que per això mateix van ser escombrats materialment, socialment i culturalment de la història. Però hi ha en aquest projecte, una tendència explícita a considerar homogèniament aquestes víctimes del franquisme com a "defensors" de la democràcia, la qual cosa és, sens dubte, una lectura anacrònica i esbiaixada de determinats projectes que no tenien per objecte, precisament, la construcció d'una 'democràcia burgesa'.

L'ARMH ha estat criticada des d'alguns sectors de l'esquerra que l'acusen d'estar, de fet, "enterrant la memòria històrica" perquè emfatitza l'aspecte familiar i personal de la recuperació dels cossos de les víctimes i la seva sepultura en detriment de l'aspecte polític, de reivindicació d'una altra història del conflicte, de les seves motivacions i sobretot la reivindicació dels projectes històrics pels quals van ser mortes les víctimes.¹⁶ L'argument principal és que l'ARMH despolititza els assassinats de la repressió franquista en la mesura que privilegia la voluntat de les famílies i desemfatitza la militància política dels morts, la seva participació en projectes concrets de futur, que els seus familiars no tenen per què compartir avui. Davant d'això, altres col·lectius d'esquerra atribueixen aquestes desqualificacions al desig d'instrumentalitzar política-

ment en la conjuntura del present les víctimes de la repressió franquista, i subratllen la dimensió humana fonamental de la recuperació de la dignitat.¹⁷

'Un futur per al passat'

En tant que participis d'aquest fenomen de recuperació de la memòria històrica, intel·lectuals i acadèmics, sobretot professors d'universitat, escriptors, cineastes, programadors de ràdio i televisió, etc. han emfatitzat els testimonis directes de les víctimes directes o indirectes de la repressió. La història oral i els arxius de la memòria oral han esdevingut prioritats. La memòria personal, convertida en col·lectiva per les pròpies dinàmiques produïdes pel fenomen mediàtic així com per la intervenció d'institucions de govern a les diferents comunitats autònomes i el govern central, ha vingut a substituir en gran mesura la (les) història (es) social(s) [acadèmiques] que intentaven explicar les forces estructurals del conflicte i que van florir en els darrers anys del franquisme i el començament de la transició. En qualsevol cas, les institucions han respost a la pressió mediàtica amb tímids gestos commemoratius, algunes compensacions materials, alguns gestos simbòlics de restitució de la dignitat dels vençuts, ja siguin individus o comunitats autònomes (per exemple, la restitució dels arxius confiscats a la Generalitat).

En sembla significatiu respecte a això el document preparatori del Memorial Democràtic de Catalunya, un centre de commemoració que pretén trencar amb la memòria hegemònica del passat imposada durant el franquisme i adaptada durant la transició com a memòria unitària, per treure a la llum la "memòria diversa" del passat:

Democratitzar l'accés al coneixement històric significa, sobretot, impedir qualsevol monopoli sobre el relat històric i posar les bases per tal que qualsevol versió de la memòria pugui ser contrastada. És per això que el Memorial Democràtic es defineix com una àgora, és a dir: un observatori dels valors democràtics de la societat actual basat en la memòria de la lluita per al seu assoliment. (Vinyes *et al.*, 2004:116-7)

Malgrat això, tot l'èmfasi del projecte està dirigit a l'estudi de la "memòria antifranquista", "els valors de l'antifranquisme", la "defensa de valors democràtics" i la "defensa de la República", on la 'memòria diversa' del passat no sembla incloure com a part explícitament esmentada en el projecte ni els enfrontaments de l'esquerra, ni tan sols l'existència de partits i sindicats diversos, ni tampoc no s'esmenta que part d'aquella lluita es va plantejar com una veritable Revolució.

Així doncs, el Memorial es crea per proclamar la memòria democràtica antifranquista com a patrimoni col·lectiu. (Vinyes *et al.* 2004:107)

La funció primordial del Memorial és garantir el dret civil dels ciutadans al coneixement històric de l'antifranquisme i dels fonaments de la democràcia actual (Vinyes *et al.* 2004:112)

El projecte s'emmarca en una clara voluntat política de construir una memòria de la democràcia, però produint unes línies de coherència i orientació molt clares i definides: la construcció dels valors democràtics i l'èmfasi en la seva relació amb Catalunya:

Sembla evident que (...) hem fet una reducció de la història. És una reducció conscient ja que no es tracta, insistim un cop més, d'explicar la dinàmica històrica sinó, en aquest cas, de recordar la lluita de generacions anteriors que va fer possible la construcció d'una cultura democràtica, de fixar la iconografia republicana, la de resistència al cop d'estat i la del nou ordre que es constitueix al llarg de la guerra. Es tracta de donar un cos unificat a l'experiència dels defensors de la República davant l'acció dels sollevats, buscant aquells elements que siguin fàcilment reconeixibles i acceptables per al conjunt dels agents socials. Elements explicatius de caràcter simbòlic, conceptual i evocador que donin un missatge molt clar: la República fou la primera democràcia que possibilità, per primera vegada, una Catalunya autònoma. (Vinyes *et al.* 2004:135)

Aquesta proliferació de memòria i de commemoració substitueix en l'àmbit polític institucional una reflexió precisament sobre "la dinàmica històrica", és a dir, sobre les forces i relacions estructurals que van constituir les condicions de possi-

bilitat dels diferents enfrontaments i conflictes que es van entreteixir durant la Revolució, la Guerra Civil i el franquisme. La història aquí es converteix en l'instrument necessari per subratllar eixos i continuïtats *simbòlics* que provoquin "solidesa" i "consens" en la interpretació ciutadana, produint *un altre* relat hegemònic, més enllà de la imatge plural de 'l'àgora'. Aquesta memòria recuperada institucional també substitueix la creació d'una comissió governamental per investigar i/o jutjar les responsabilitats polítiques atribuïbles als que van col·laborar amb la dictadura franquista.

Em sembla que aquest procés de "memorialització" d'una història de múltiples conflictes contribueix en realitat a ocultar processos estructurals de diferenciació i enfrontament en la societat per substituir-los amb la idea d'un enfrontament molt més vague i genèric –expressat en termes d'una dicotomia moral– entre "el mal" del Feixisme i "el bé" de la Democràcia. Respecte a això, és significatiu el plantejament de Ricard Vinyes en un debat sobre el Memorial de los Merinales a Dos Hermanas, Sevilla (4 i 5 de febrer de 2006), en el qual assenyalava una dicotomia fonamental de 'memòries oposades' que definia com 'memòria feixista' i 'memòria antifeixista' insistint alhora en la necessària pluralitat de memòries 'dins de l'òrbita democràtica'. Responent a la meua observació que el seu plantejament semblava assumir una equivalència entre 'antifeixisme' i 'democràcia' que, almenys en el cas de la Guerra Civil em semblava difícil d'argumentar, Vinyes va afirmar taxativament "crec que antifeixisme i democràcia són equivalents" i més endavant va definir 'democràcia' com un procés multiforme que "ha tingut diferents formes que li han donat les lluites dels moviments socials" l'orientació del qual és l'obtenció de "quotes més grans d'igualtat i de representativitat". El cas historicoetnogràfic que hem presentat a l'inici deixa veure clarament l'evident simplificació que aquesta proposta significa de la realitat conflictiva que

16. Aquest és el cas del Foro por la Memoria dirigit per José María Pedreño, del Partit Comunista d'Espanya (Pedreño, 2004).

17. Aquest és el cas del Foro por la Memoria CGT Andalucía.

va expressar-se violentament durant el període de la Guerra Civil i del Franquisme. La proposta del Memorial sembla mostrar una voluntat d'homogeneïtzar aquesta pluralitat de pràctiques i de discursos del conflicte, amb la finalitat política de produir un consens social al voltant d'un passat definit per l'assimilació de la 'República-democràcia-autonomia de Catalunya' l'únic conflicte real de la qual hauria estat 'l'antifranquisme', expressió local de l'enfrontament al mal suprem, universalment consensuat, del 'feixisme'. Aquest procés també concorda amb el projecte europeu de cohesió en el qual es busquen punts de trobada simbòlics que permetin digerir un passat d'enfrontaments violents alhora que 's'obliden' les causes estructurals dels conflictes. En aquest procés de reducció a "Elements explicatius de caràcter simbòlic, conceptual i evocador que donin un missatge molt clar" i "que siguin fàcilment reconeixibles i acceptables per al conjunt dels agents socials" la complexitat de les lluites i enfrontaments reals i les dinàmiques estructurals que els van sustentar són més aviat un obstacle per a l'objectiu de crear una comunitat política unida. Crec que el cas del projecte de Memorial Democràtic és il·lustratiu a la vegada, d'un intent de produir una història hegemònica diferent (Narotzky, 2004) i de la tendència a expulsar el conflicte de la polis, tendència que, com ja va assenyalar Nicole Loraux (1997) per a la Grècia clàssica, sembla ser una de les funcions fonamentals de la ideologia política.¹⁸ Per altra banda, veiem de nou com des d'un present que es projecta cap a la transformació d'una realitat futura es reordena el passat, produint després des d'ací, retrospectivament, un significat que orienti l'acció política. Quelcom semblant a un efecte de llançadora en el teler de la història.

'A càrrec del futur'

Allò que voldria plantejar a aquestes alçades de la reflexió és el contrast que hi ha entre el procés actual de producció i recuperació de testimonis i memòries de la repressió a l'Espanya contemporània i el document que he analitzat abans. El que em sembla rellevant o significatiu del document és que va ser escrit i "produït" *no pas com un testimoni*

o una memòria dels esdeveniments viscuts per l'autor –de la seva experiència en tant que 'seva'–, sinó com un "document històric", com un "registre" de fets. Amb l'objectiu que servís en el futur per a una anàlisi i una avaluació "objectiva", no partidista, dels esdeveniments del passat. Malgrat que, com ja he assenyalat, aquesta voluntat d'"objectivitat" no sempre s'aconsegueix en el document, voldria subratllar tres elements: 1) la voluntat explícita de produir *proves* per a la "història", no "memòria" o "testimoni", 2) la confiança en la neutralitat i racionalitat del judici del futur, la seva capacitat de produir veritat, i 3) la confiança que aquests esdeveniments seran rellevants per a les generacions futures, és a dir seran una part del Passat selectiu d'aquest Futur. Per què aquest èmfasi de l'autor a "fer història"? Com podem comparar-lo amb la proliferació actual de testimonis i memòries?

Hartog (2004), en el seu estudi sobre els règims d'historicitat, assegura que a partir de mitjans dels anys vuitanta del segle xx i sobretot arran del 1989 i de la caiguda del Mur de Berlín hem entrat en una nova manera d'entendre la història que és el que ell anomena el *presentisme* i consisteix en l'abolició de la distància en la relació entre passat, present i futur, quelcom que potser podríem acostar a la compressió espacial-temporal de la qual parlava Harvey (1989) i que Remo Bodei atribueix a la pèrdua de la creença utòpica que orienta la història de la modernitat: "Avanço la hipòtesi que això que anomenem 'disminució del sentit històric', la compressió sobre el present, depèn de la pèrdua de la creença en el fet que el curs de la història es dirigeix espontàniament cap a quelcom millor" (Bodei, 1997:76).

En aquest nou règim d'historicitat l'esdeveniment es transforma d'immediat en història. És seleccionat, registrat i avaluat a l'acte per les empreses de comunicació que ho difonen massivament a través dels mitjans de comunicació audiovisuals i es converteix en 'experiència' virtual de molts. En una proliferació d'imatges i testimonis es constitueixen així, d'una manera immediata, el discurs i la interpretació com a 'fets' històrics, mentre que en la seva simplicitat material els esdeveniments queden sovint ocults. Aquí el testimoni és el fonament privilegiat de la interpretació, i la persona

que dona testimoni té una doble autoritat en tant que font i en tant que historiador: *n'és coneixedor, perquè va ser-hi*. Els problemes que això fa aflorar per a la pràctica de la ciència històrica s'estan debatent i mostren fonamentalment dos extrems. Per una banda, el d'aquells que reivindiquen la distància 'científica' per a l'historiador –expert, doncs, a desentranyar les trames dels fets i de les memòries, a ordenar el temps passat– i d'aquesta manera resituen el testimoni i la persona testimoni en el 'seu lloc': com una font més per a la història, com a 'prova' en el procés històric entès com un 'judici' en el qual l'historiador seria 'jutge' (Ginsburg, 1997), o bé, alternativament, com a testimoni de càrrec en els processos judicials d'esdeveniments històrics com els crims del nazisme. Per una altra banda, el d'aquells que consideren l'historiador com un actor més en la trama testimonial i, per tant, la seva història com una memòria més, individual, col·lectiva, social o hegemònica. És important, però, discernir una de les diferències fonamentals d'aquestes dues perspectives: mentre la segona mostra la memòria de l'experiència i, per tant, la consciència, com l'única base per a la construcció històrica; la primera permet conservar un espai per a aquella part de la història que escapa a la nostra experiència conscient, però que malgrat tot actua. En definitiva tot això ens remet a l'antic debat entre Durkheim i Seignobos (Durkheim, 1975 [1908]:199-217) en el qual el primer va plantejar la necessitat d'entendre també les 'causes inconscients' del moviment històric, i no limitar-se a les 'causes conscients' proposades pels mateixos actors. Quelcom que en un altre context epistemològic Bourdieu va expressar amb les idees complementàries de *habitudes* i *méconnaissance* per expressar aquelles forces socials que actuen en els individus sense entrar en la seva consciència (Bourdieu, 1980:209-231).

El règim presentista de la historiografia actual tendeix a transformar les condicions de possibilitat de la nostra tasca com a antropòlegs o historiadors, sobretot a partir del col·lapse de la(les) història(es) en la(les) memòria(es), i per tant de la saturació subjectiva de la rellevància històrica a partir d'una hegemonia del discurs personal en els processos històrics. La pregunta temps enrere clau:

quina relació hi ha entre uns esdeveniments o configuracions de l'acció humana en el passat, unes realitats que han deixat la seva empremta imperfecta en unes restes materials o en unes fonts documentals o orals, i altres configuracions posteriors, ha perdut el seu interès. Ara la substitueix la pregunta: quines constel·lacions de significat ordenen l'experiència dels subjectes històrics en diversos discursos sobre el passat? I, a més, les dues vies es presenten generalment enfrontades i excloents en el camp epistemològic.

Ens sembla, però, que el fonamental en la distinció entre memòria i història és la *major o menor voluntat de transcendir allò particular*, la veritat concreta, específica, lligada a l'experiència singular o fins i tot a la veritat col·lectiva, que emergeix de la socialització i repetició de l'experiència, *per produir abstraccions que permetin 'donar sentit'* a unes experiències *úniques*, en ser incorporades a un procés o moviment articulat més ampli.

En aquest sentit la producció d'història(es) –des de dalt i des de baix– és sempre política. Ho és, en primer lloc, perquè els seus productors –els intel·lectuals orgànics, 'tradicionals' o 'de moviment' ['hegemònics' i 'contra hegemònics'] com deia Gramsci– ocupen posicions diverses en l'entramat de relacions socials, econòmiques i polítiques en cada moment històric i en cada espai d'interacció. En segon lloc, perquè participen de projectes de futur diferents. Però, sobretot, com assenyala Kosselleck (2001), perquè les condicions de possibilitat estructurals de l'emergència de determinats 'sentits' per a la història no són homogènies ni estàtiques. Així, allò que el document analitzat ens permet fer, és a dir comparar dades d'aquell registre amb altres dades semblants de registres d'ordre molt distint, té a veure amb la primera forma de preguntar sobre el passat, la d'intentar buscar correlacions estructurals en els processos històrics, més ençà del significat. I aquest era l'objectiu de l'autor del document, ell se situava *amb coneixement*

18. Per a una observació general d'aquest tema amb relació a la producció de l'Estat també són interessants Anderson, 1983 i Abrams, 1988.

de causa en aquesta perspectiva historiogràfica ordenada pel futur. L'autor del document des del seu present, se situa en un determinat àmbit d'emergència de 'sentit' o orientació historiogràfica –el de la modernitat–, que ja no és el mateix que el dels seus col·legues que produeixen memòries de la Guerra Civil i de la repressió en el present actual.

Allò que ens sembla percebre en aquesta voluntat de fer història de l'autor del Document és la voluntat de produir una estructura d'orientació del moviment que tregui a la llum els processos per poder-hi intervenir i canviar-ne el rumb, incidir en la transformació de la realitat. Això palesa el que em sembla una *paradoxa necessària*, perquè l'ordre es produeix necessàriament des del futur, però es projecta des del present cap a la transformació d'aquest mateix futur. Indubtablement aleshores la història –qualsevol història– és sempre “política” perquè s'inscriu en un temps ordenat pel futur, que traça connexions, obre vies, crea la possibilitat de pensar en termes d'eficàcia l'acció col·lectiva o individual. Tot i que la història –qualsevol història– també és sempre política perquè defineix espais, llocs per a l'acció, topografies d'allò possible on utopia i ucronia s'articulen en el desig d'una existència millor (Bodei, 1997:71-80; Portelli, 1988).

Conclusió

Per a l'historiador també “l'articulació entre els modes d'experiència històrica i l'adquisició de coneixement historiogràfic” és una realitat ineludible i, per tant “allò que s'ha de detectar són les condicions antropològiques de possibilitat de les experiències i la seva adquisició metodològica” (Koselleck, 2001:49) En la seva descripció de la tensió entre la unitat de l'experiència i l'estructura del coneixement històric Koselleck afirma: “Quan un historiador transforma les experiències sorprenents –ja siguin de terror o de felicitat– en coneixement, es veu obligat a proporcionar justificacions duradores a mig o llarg termini per a l'explicació d'experiències úniques. L'anàlisi dels esdeveniments obliga a formular hipòtesis, la formulació d'hipòtesis obliga a explicacions que confronten la realitat amb la seva possibilitat. D'a-

questa manera apareix en el joc dels arguments la distinció temporal entre singularitat conjuntural i raons de llarg abast, sense la qual cap història no pot ser coneguda” (2001:60–61). En la mesura en què la memòria emergeix precisament de la singularitat de l'esdeveniment, mentre que la història pretén explicar de forma coherent i abraçadora aquest moviment més lent i ampli que enllumena les repeticions, sembla indiscutible la necessitat de mantenir l'articulació entre aquests diferents 'temps'.¹⁹ I això, no només per raons 'científiques' sinó sobretot per raons polítiques, ja que com molt bé va percebre Gramsci (1987:345-6) la producció d'un sentiment col·lectiu que mogui a la transformació de la realitat, la producció d'un 'sentit comú', necessita que els subjectes 'sentin' des de la seva experiència singular, però a la vegada percebin una 'estructura' racional i significant que expliqui el fet esdevingut des d'una *lògica* històrica molt més abstracta. La història requereix una puntuació des de la qual es puguin llegir els esdeveniments passats, una puntuació que subratlli continuïtats i ruptures que permetin pensar el futur des de la seva relació lògica amb un present que ja apareix com a passat. En aquest sentit la història és necessàriament una metanarrativa (encara que sigui fictícia) que orienta el moviment i sustenta l'acció, per molt reflexiva que pretengui ser des de la crítica postmoderna.

Memòria versus història? Donat que la producció històrica sempre és política, cal reflexionar acuradament sobre els nous processos de memorialització. Fotografia: camp de treball per a la recuperació de fosses d'assassinats durant i després de la Guerra Civil.

Ara bé, el veritable revulsiu de les memòries davant la(les) història(es) –qualsevol història– és precisament la seva càrrega d'especificitat, que obre els abismes de l'experiència subjectiva i, per tant, planteja possibilitats innovadores. Són el ferment creatiu de la(les) història(es). En aquest sentit, també, s'ha d'entendre l'afirmació paradoxal de Koselleck on assenyala que si bé a curt termini la història la fan els vencedors, a llarg termini els avenços de la història es deuen als vençuts: "L'historiador que està a favor dels vencedors està fàcilment inclinat a interpretar els èxits obtinguts a curt termini mitjançant una teleologia *ex post* a llarg termini. Passa al contrari entre els vençuts. La seva primera experiència és que les coses han sortit de manera distinta a allò que pretenien o esperaven. Quan reflexionen, entren en una situació de necessitat justificativa per explicar per què tot s'ha esdevingut d'una altra manera i no pas com ho havien pensat. Així pot posar-se en marxa una cerca per comprendre, i tal vegada explicar, a llarg termini els motius de l'actual sorpresa." (2001:83) No obstant això, pot resultar especialment interessant assenyalar la referència que fa Koselleck als escrits històrics de Marx, sobre la Revolució de 1848 i sobre la Comuna, quan diu que "els va escriure en tant que guanyador, tot i que no *com un guanyador*" i afegeix "Partint de la derrota actual que havia d'assumir com a portaveu intel·lectual del proletariat, va mirar d'esbrinar les explicacions a llarg termini que haurien d'assegurar un èxit en el futur històric" (2001:91) Podem observar aquí aquesta tensió entre la memòria del vençut i la producció d'una explicació del llarg termini sobre allò esdevingut –una història–, però també, i això és particularment interessant per a la nostra reflexió, aquella projecció cap al futur pròpia de la historiografia de la modernitat, és una història que es fa des del futur i a més en aquest cas, des d'un futur en què hom és vencedor. El que ens sembla significatiu és que *potser només sigui aquest tipus d'història la que produeix condicions de possibilitat noves* i, per tant, és capaç de sustentar transformacions de la realitat present.

Cal plantejar-nos aquí en quina mesura això es reflecteix en la posició de l'autor del document. Sembla clar que escriu sobre els esdeveniments que

ha experimentat com a perdedor amb la ferma esperança que en el futur la seva causa, la causa de la justícia social –que sembla confondre amb la Justícia imparcial de la Llei– hagi triomfat. L'autor creu que en el futur, un futur moralment irreprotxable i coherent, es rectificaran els errors de la història, i els vençuts hauran vençut amb la raó. És una perspectiva il·lustrada i moderna dels processos històrics, orientats cap al progrés civilitzador on la raó i la veritat, la veritat i la justícia es confonen.²⁰ És, per una altra banda, un futur ordenat per una determinació absoluta i apocalíptica, un futur únic i per a sempre, en realitat un futur fora del temps –per a l'eternitat– que serveix per ordenar el passat i donar-li el seu "veritable" sentit.²¹ I és per això que el judici del futur al qual s'apel·la és definitiu, no subjecte a recurs. Amb la certesa que en algun futur previsible la raó o la veritat seran úniques i certes, distanciades dels plets del present. Una història consumada.

19. Els 'estrats' del temps de Koselleck o les diverses 'durades' del temps social de Braudel (1970).

20. Això ens remet evidentment a la filosofia de la història de Hegel on es laïcitzava el sentit temporal de la història cristiana, marcat per la Revelació i el Judici Final, que queda incorporat a la idea d'un progrés immanent cap a la raó entesa com a bé suprem i expressada en la seqüència dels esdeveniments humans i on la història és el tribunal del món (Hegel, 1965:80-103; Löwith, 1958; Barash, 1998). Per a Löwith hi ha una expressió perversa d'aquest fenomen en la filosofia 'decisionista' que va sustentar el nazisme, quan el col·lapse absolut de la moralitat escatològica del Cristianisme desapareix totalment com a 'orientació' en una filosofia de la història plenament laïcitzada i on el bé, aleshores, és simplement el resultat del 'poder fer' (Barash, 1998; Löwith, 1958).

21. En aquest sentit és interessant l'observació de Kermode a *The Sense of an Ending* (1973 [1966]) sobre la transformació de la pura cronicitat (chronos) en una temporalitat amb sentit i significació (kairos) emmarcada per la noció apocalíptica d'un final: "It has to be (...) an instant of what they [psychologists] call 'temporal integration' –our way of bundling together perception of the present, memory of the past, and expectation of the future, in a common organization. Within this organization that which was conceived of as simply successive becomes charged with past and future: what was chronos becomes kairos. (:46) (...) kairos is the season, a point in time filled with significance, charged with meaning derived from its relation to the end" (:47)

En la seva controvertida obra *Clio*, Charles Péguy (2002 [1932]) desenvolupa una crítica interessant d'aquest fenomen de la crida per part dels vençuts al judici de la història.²² Assenyala diverses qüestions: 1) la laïcització d'una fe religiosa en la possibilitat escatològica d'un Judici Final, 2) el component *filial* de la crida, atès que s'apel·la a les generacions futures –als fills– que introdueix la pietat, 3) l'error de creure que el futur estarà lliure de conflictes i misèries semblants als del present, 4) la creença en la irrevocabilitat de la naturalesa del judici del futur en termes de la seva atemporalitat i, 5) la creença en la infal·libilitat del judici del futur. Allò que Péguy planteja és la naturalesa apocalíptica de la crida per part dels vençuts al judici de la història, és a dir l'esperança que tenen els vençuts que el futur no serà un altre present més, sotmès als seus trasbalsos i misèries. Amb tot, diu Péguy, aquest desig no es pot acomplir en un món realment laic.

He intentat mostrar en aquest article com, per a cada subjecte històric, el sentit del temps del passat –en la memòria com en la història– el dona un punt de referència posterior que permet delimitar i seleccionar esdeveniments i situar-los en una lògica causal determinada. Sovint, aquest punt que ordena cap enrere es planteja també com un principi de canvi en referència al futur, en altres ocasions es presenta com un final gairebé escatològic. En certa mesura això està lligat a una història cultural del temps occidental, en particular del cristianisme, que subsisteix transformat en la seva versió laïcitzada. Veiem emergir, però, diferències significatives entre els diferents subjectes estudiats que apareixen lligades 1) al context històric específic en què es desenvolupen, 2) a la posició dels subjectes en un entramat social i polític concret i 3) a la valoració de 'l'oportunitat' de produir un determinat sentit sobre el passat en un moment determinat.

Aleshores, tornem a reprendre aquí la reflexió sobre la saturació de l'espai de la història pel de la memòria, en el present. El problema que veiem despuntar és que la substitució de la tensió creativa entre memòria i història per la identificació conceptual o gairebé –superposició semàntica dels dos termes, en aquest presentisme del qual parla Har-

tog (2004)–, és en definitiva un mode historiogràfic nou. Ens preguntem en quina mesura és aquest el temps just per a aquesta transformació i quin nou rumb anuncia. Sustenta aquest nou mode historiogràfic el poder del corporativisme neoliberal dels nostres actuals sistemes democràtics? O bé, fet que seria potser més dramàtic, *se sostreu a la potencialitat de crear les condicions de possibilitat d'una transformació de la societat en un futur*. En aquest sentit, el col·lapse de la història en la memòria i, per tant, la desaparició de l'intel·lectual orgànic 'de moviment' de Gramsci, substituït en la seva 'autoritat' per tots els testimonis del món, planteja reptes per a la pràctica política que encara no podem imaginar en totes les seves magnituds, però que en qualsevol cas val la pena debatre.

22. "celui qui a perdu la bataille de la rue, fait appel volontiers au jugement de l'histoire. (...) Les vaincus font appel au jugement de l'histoire. Les vaincus, ou enfin ceux qui en restent (...) Tout celui qui a perdu la bataille en appelle au tribunal de l'histoire, au jugement de l'histoire. C'est encore une laïcisation. D'autres peuples, d'autres hommes en appelaient au jugement de Dieu et nos anciens même en appelaient quelquefois à la justice de Zeus. Aujourd'hui ils en appellent au jugement de l'histoire. C'est l'appel moderne. C'est le jugement moderne. Pauvres amis. Pauvre tribunal, pauvre jugement (...) Peut-être veulent-ils dire un peu autre chose quand ils font appel au jugement de l'histoire, au tribunal de l'histoire. Ils veulent peut-être dire plus précisément qu'ils font appel au jugement de la postérité, au tribunal de la postérité. C'est toujours la justification filiale (...) En somme ce sont des pères qui font appel au jugement de leurs fils (...) [J] avoue qu'il y a là une pensée très grave, et très profonde, et très pieuse, une pensée très pauvre, très humble, une pensée très misérable et très touchante : que le jour d'aujourd'hui, si pauvre, fasse appel au pauvre jour de demain ; que l'année de cette fois, que l'année d'à présent, si débile, fasse appel à la misérable année de demain ; que ces misères fassent appel à ces misères ; et ces débilites à ces débilites ; et ces humilités à ces humilités ; et ces humanités à ces humanités. (...) Et c'est toujours cette idée de l'appel devant [l'histoire] (...) d'un procès perdu à une première instance, qui est l'instance du fait, de la réalité, de l'évènement à sa date, et qu'il s'agit de gagner à une deuxième instance, à une suprême instance, qui est ensemble l'instance de l'histoire et de la postérité. Sans date. Et qui dans leur pensée serait ou ferait une sorte d'éternité. Les pauvres enfants. Comme si leur deuxième instance pouvait être autre chose qu'une deuxième première instance.» (Péguy, 2002 [1932] : 152-159)

Bibliografia

- ABRAMS, PHILIP (1988 [1977]) "Notes on the Difficulty of Studying the State". *Journal of Historical Sociology* 1(1):58-89
- AGUILAR, P. (1996) *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*. Madrid: Alianza
- ANDERSON, B. (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso
- ARISTOTE (2002) *Constitution d'Athènes*. París: Les Belles Lettres
- BALCELLS, A. (1983) "La qüestió rabassaire i la política agrària de la Generalitat". A: TARRADELL, M. et al. (ed.) *Estructura social i econòmica del camp català*. Barcelona: La Magrana
- BARALLAT I BARÉS, M. (1991) *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*. Barcelona: Abadia de Montserrat
- BARASH, J. A. (1998) "The Sense of History: On the Political Implications of Karl Löwith's Concept of Secularization". *History and Theory* 37(1):69-82
- BODEI, R. (1997) *Se la Storia ha un senso*. Bergamo: Mottetti & Vitali.
- BOURDIEU, P. (1980) *Le sens pratique*. París: Minuit.
- BRAUDEL, F. (1970 [1958]) "La larga duración". A: *La historia y las ciencias sociales*, Madrid: Alianza.
- CASSIN, B. (2001) « Politiques de la mémoire. Des traitements de la haine ». *Multitudes* núm.6.
- DURKHEIM, É. (1975 [1908]) "Débat sur l'explication en histoire et en sociologie" a *Textes. Éléments d'une théorie sociale*. París: Minuit.
- ESCHYLE (1964) *Théâtre Complet*. París: Garnier-Flammarion.
- FORTES, M. (1970) "Pietas in Ancestor Worship". A: *Time and Social Structure, and Other Essays*. Londres: Athlon.
- GINSBURG, C. (1997) *Le juge et l'historien. Considérations en marge du procès Sofri*. Lagrasse: Verdier.
- GRAMSCI, A. (1987) [1929-35] *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- HARTOG, F. (2004) *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. París: Seuil.
- HARVEY, D. (1989) *The condition of postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- HEGEL, G.W.F. (1965) *La Raison dans l'Histoire*. París: Union Générale d'Éditions-10/18.
- JANKELEVITCH, V. (1967) *Le pardon*. París: Aubier Montaigne.
- JULIÀ, S. (2003) "Echar al olvido. Memoria y amnistía en la transición". *Claves de Razón Práctica*, 129: 14-24.
- KERMODE, F. (1973 [1966]) *The sense of an ending. Studies in the theory of fiction*. Londres: Oxford University.
- KOSELLECK, R. (2000) "Représentation, événement et structure ». A: *Le futur passé. Contribution à la sémantique des temps historiques*. París: EHESS.
- KOSELLECK, R.. (2001) *Los estratos del tiempo: estudios sobre la historia*. Barcelona: Paidós.
- LEFRANC, S. (2004) *Políticas del perdón*. Madrid: Cátedra.
- LORAUX, N. (1997) *La cité divisée*. París: Payot.
- LÖWITH, K. (1958) *Meaning in History*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MIR, C.; CORRETGÉ, F.; FARRÉ, J.; SAGUÉS, J. (1997) *Repressió econòmica i franquisme: L'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- NAROTZKY, SUSANA (2004) "Una historia necesaria: ética, política y responsabilidad en la práctica antropológica", *Relaciones. Estudios de historia y sociedad*, núm.98, Vol.XXV
- NAROTZKY, S.; MORENO, P. (2004) "Fighters, martyrs, victims: political conflict, ambivalent moralities and the production of terror and modes of governance in contemporary Spain". A: PINE, F.; KANEFF, D.; HAUKANES, H. (ed.) *Memory, Politics and Religion. The Past meets the Present in Europe*. Halle studies in the Anthropology of Eurasia. Münster: Lit Verlag/ Transaction Publishers.
- PEDREÑO, J. M. (2004) "Apoyar a la ARMH es enterrar la memoria" 23/01/2004, http://www.pce.es/foroporla-memoria/documentos/jmpedreno_23012004.htm
- PÉGUY, C. (2002 [1932]) *Clio*. París: Gallimard.
- PORTELLI, A. (1988) "Uchronic Dreams: Working Class Memory and Possible Worlds". *Oral History Journal* 16(2): 46-55.
- SILVA, E.; MACÍAS, S. (2003) *Las fosas de Franco*. Madrid: Temas de Hoy.
- SOLÉ I SABATÉ, J. M. (1985) *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62.
- SOLÉ I SABATÉ, J. M.; VILLARROYA I FONT, J. (1989) *La repressió a la rera guarda de Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- TERMES, J. (2003) *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil*. Barcelona: Edicions 62.
- VINYES, R. (COORDINADOR); INIESTA, M.; RISQUES, M.; VILANOVA, F.; YSÀS P. (2004) *Un futur per al passat. Projecte de creació del Memorial Democràtic*. Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (CEFID), Universitat Autònoma de Barcelona.